

Кыргызстанда кыргыз тили, адабияты, Кыргызстандын тарыхы боюнча айрым гана илимий эмгектер кыргыз тилинде — мамлекеттик тилде жазылат. Дээрлик баардык илимий монографиялар, диссертациялар, илимий макалалар орус тилинде жазылат. Кыргыз окумуштууларынын арасында мамлекеттик тилди жериген учурлар кездешет. «Кыргыз тилинде илим жазууга болбойт» деген жалган көз караштар өкүм сүрүп келет. Мындай көз карашты четке кагуунун жолун чечүүгө болот.

Максаттуу программа типтүү программанын негизинде, ар бир адистикке байланыштуу түзүлүшү керек жана ага тийиштүү илимий терминдерди туура пайдаланып, мамлекеттик тилди илимдин тили катары баштоонун биринчи кадамы ушундан тартып, илимий даража алууга чейинки тепкичке көтөрүлүшү керек.

Мындан сырткары, мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн концепциясын кайрадан иштеп чыгып, анын үстүндө олутуу иш жүргүзүү бүгүнкү күндүн талабы. Албетте, бул чакан макалада козголгон маселени толугу менен камтуу мүмкүн эмес, бирок, аталган маселеге багыт алдык деп ойлойм

Тилди окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарда анын руханий адеп-ахлактык, маданий жактарына өзгөчө маани бериле баштады.

Маданият, маданияттуулук ишкердүүлүк тууралуу кам көрүү, аны калыптандырууга, өнүктүрүп-өркүндөтүүгө болгон аракеттердин бардыгы тил аркылуу ишке ашырылат. Андыктан, сүйлөгөндү үйрөнөм десең, тыңшай бил дегендей студенттерге тыңшай тургандай чеберчиликте жеткирүү ар бир окутуучунун милдети деп эсептейм.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы
2. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери. Пед. илимд. канд. Диссертация. – Б.: 2010.
3. Мамлекеттик тил боюнча расмий материалдардын жыйнагы. Кыргыз жана орус тилдеринде / Б.: Бийиктик, 2006.

Рецензент: д.п.н., проф. Сияев Т.М.

УДК: 811.111:811.512.154

Жумаш кызы Элмира

МУИТтин окутуучусу

ЗАМАНБАП ЛИНГВИСТИКАДА “КОНЦЕПТ” ТЕРМИНИН КЛАССИФИКАЦИЯЛОО МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада “концепт” терминин классификациялоодогу өзгөчөлүктөрү, көйгөйлүү жагдайлары, аларды тиешелүү топторго бөлүштүрүү үчүн колдонулган ыкмалар жөнүндө сөз болот. Терминди классификациялоого салым кошкон изилдөөчүлөрдүн эмгектери анализденип, алардын теориялык далилдери практикалык мисалдар менен коштолот.

Негизги сөздөр: *концепт, сценарий, геишальт, фрейм, концепт-инсайт, калейдоскопиялык концепт, лакуна.*

Жумаш кызы Элмира

преподаватель МУИТ

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕРМИНА “КОНЦЕПТ” В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В данной статье рассматриваются особенности классификации термина “концепт”, их проблемы, и способы распределения их по соответствующим категориям. Анализируются труды исследователей, которые внесли вклад в классификацию данного термина, и их теоретические точки зрения сопровождаются с практическими примерами.

Ключевые слова: концепт, сценарий, гештальт, фрейм, концепт-инсайт, калейдоскопические концепты, лакуна.

Jumash k Elmira

lecturer of the IUIT

THE PROBLEMS OF CLASSIFICATION OF THE TERM “CONCEPT” IN MODERN LINGUISTICS

This article is devoted to the peculiarities of classification of the term “concept”, its problems and methods of classifying them into appropriate categories. Works of researchers which have made a contribution to classification of this term are analyzed, and their theoretical points of view are followed with practical examples

Key words: concept, script, gestalt, frame, concept-insight, kaleidoscopic concepts, lacuna.

Көптөгөн кылымдар бою сөз түшүнүк менен окшош деп билинген, түшүнүк сөздө гана болот деп айтылып, жана сөз түшүнүксүз, түшүнүк сөзсүз болуусу мүмкүн эмес делинип келген. Бирок акыркы мезгилдердеги психолингвистика, когнитивдик лингвистика, когнитология, нейро лингвистика илимдеринин өнүгүүсү менен сөз менен түшүнүктүн, лексикалык бирдиктер менен алар жараткан маанинин байланыштарын изилдөөдө жаңы ыкма керек экендиги байкалат. Керек болсо салттык лингвистикада, формалдык логикада сөз менен түшүнүктүн көп учурда параллелдүү эместигине көңүл бөлүнүп келген. Бир эле сөз бирнече түшүнүктү берээри (полисемия, омонимия), же болбосо тескерисинче бир эле түшүнүктү жеткирүүнүн бирнече жолдору болоору (синонимия), керек болсо айрым сөздөр эч кандай түшүнүктү бере албасы (сырдык сөздөр), түшүнүктүн мазмуну коом менен бирге өзгөрүп, бирок сөздөр эч өзгөрүү сүз калаары (мисалы: орус тилиндеги «будильник» сөзү алгач өз кесиптештерин ар таң да ойготуп турчу чиркөөдө эмгектенген кечилди түшүндүрсө, мындан дээрлик 20 жыл мурун бул сөз атайын белгиленген убакытта шыңгырай турган саатты түшүндүрүп, ал эми азыркы жаш муун үчүн ошол эле сөз уюлдук телефондогу белгиленген убакытта коңгуроо берүүчү тиркемени түшүндүрөт) далилденип келет. Андыктан заманбап изилдөөчүлөр түшүнүктөрдү, же болбосо ой жүгүртүү бирдиктери менен тилдеги лексикалык каражаттар көп учурда дал келбестигин эске алып, «концепт» терминин илимге киргизишип жана анын актуалдуулугун далилдөө үчүн талыкпай эмгектенишүүдө. Албетте, изилдөөлөрдүн өсүп-өнүгүүсү менен аталган терминдин ар кандай тармактары ачылып, түрлөргө бөлүнүп изилденээри мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Бүгүнкү күндө илимий адабиятта концепттин аркандай багыттагы классификациялары кездешет. Концепттин мындай көп түрдүүлүгү анын маанилүүлүгү, актуалдуулугу, баалуулугу менен түшүндүрүлөт. Андыктан концепт чагылдырган багыттарына карай сүрөттөр, схемалар, фреймдер, сценарийлер, гештальттар жана башкалар болуп бөлүнөт жана алар өз ара эчкандай чектөөлөргө ээ эмес. [1;47]

Ой жүгүртүү сүрөтү (элестетүү) – бул предметтердин жана көрүнүштөрдүн жалпыланган, сезим талдык образы, жана ал бир тилде сүйлөөчүлөрдүн дээрлик баарына белгилүү. Концепттин мындай түрү предметтик заттарды (алма, калем), мифемаларды (периште, элес) сүрөттөөдө колдонулат. Концепт-элес белгилүү бир семантиканын лексикалык бирдигинин мани берүүчү тарабы болуп саналат. Айрым сөздөрдүн маани берүүчү бөлүгү элестетүүнүн жардамы менен ишке ашаарын сөздүктөгү аныктамаларда далилдеп турат. Мисалы, чабалекей – ичке, учту канаттары бар келгин куштардын бир түрү, терек – бийик өскөн дарактын бир түрү ж.б. Элестик концепттер эксперименталдык изилдөөлөр көргөзгөндөй, түстүүлүк деңгээлинен көз каранды болот. Буга ылайык лексемалар эң жогорку, жогорку, орточо, жана төмөнкү образдуулук даражаларына бөлүнөт. [4;10] Мисалы, Күн, Ай, автобус сыяктуу лексемалар эң жогорку деңгээлдеги образдуулукка таандык. Анткени аларды элестетүүдө көп деле кыйынчылык туулбайт. Түн, чөп, китеп, гезит, жамгыр сыяктуу лексемалардын концепциясы жогорку образдуулукка тура келет. Анткени бул сөздөрдү укканда элестетүү жеңил болсо дагы бир аз тактоолорду талап кылат. Ал эми ортоңку жана төмөнкү образдуулукка сезимдердин аталышы, адамдын физиологиялык абалын сүрөттөгөн сөздөр, заттардын жалпыланган аталыштары кирет.

Концепт-схема кандайдыр бир мейкин графикалык схемалар менен берүүгө жеңил болгон концепттерди сүрөттөөдө кеңири колдонулат. Мисалы, «дарак» сөзүн түшүндүрүү үчүн анын сөздүктөгү берилген аныктамасын кайталаганча, анын элесин схема, чийме түрүндө берген **эффektiv**дүүрөөк. Же болбосо «дарыя» сөзүнүн концепциясын кенен ачып берүү үчүн анын сүрөтүн чийип, визуалдуу түрдө жарыялоо жөнөкөй жана таасирдүү болуп саналат.

Концепт-фрейм – кандайдыр бир предметти же көрүнүштү чагылдыруучу стереотиптик түшүнүк болуп саналган көп компоненттүү концепт. Мисалга «дүкөн» сөзүн алсак, ал канчалык туруктуу аныктамага ээ болбосун, ар бир индивид өзүнүн дүйнө таанымына ылайык кабыл алат жана өз аң-сезиминдеги «дүкөндү» түшүнөт.

Концепт-сценарий (скрипт) – кандайдыр бир көрүнүштүн убактысы менен ырааттуу түрдө берилген, сюжеттүү мүнөздөгү концепттин түрү болуп эсептелинет. Концепттин бул түрү көпчүлүк учурда кыймыл-аракеттерди билдирген этиштик фразалардын концепциясын билдирүүдө колдонулат. Мисалы, «коомдук унаада жүрүү» сөз айкашынын концепциясын ачык берүү үчүн адамдын үйүнөн чыкканынан тартып, аялдамада унаа күткөнүн, унаага түшкөнүн, андагы абалына чейин бардык кыймыл-аракетти ирээттүү түрдө элестетүү зарыл.

Концепт-инсайт – кандайдыр бир предметтин аткарган функциясына карап жалпыга белгилүү болгон бүтүмгө алып келчү концепттер. Термин алгачкы жолу А.П.Бабушкин тарабынан колдонулган. Мисалы, адам баласы «колчатыр» сөзүн укканда жамгырдан коргой турчу чатырчаны элестетишет. «Кайчы» сөзүнүн концепциясын жеткирүү үчүн анын адам баласынын турмушунда аткарган кызматынан-сезимибизде аңдап билүүбүз зарыл.

Гештальт – адам баласынын аң-сезиминдеги ар кандай көрүнүштөрдү ирээтке келтирүүчү татаал менталдык түзүм; сезимдик жана рационалдык элементтерди,

көрүнүштөрдүн же болбосо объекттин динамикалык жана статикалык аспектилерин өзүнө камтыган бүтүндөй бир образ.[7;118] Термин Австриялык искусство таануучу Х.Эренфельс тарабынан XIX кылымда киргизилген. Гештальт абстракттуу лексиканын семантикалык мазмунун туюнтат. [6;78]. Изилдөөчү Бебчуктун эксперименттерине таянсак, мындай сөздөрдүн мааниси сезимдик аңдап туюу процесси сүрөттүү элестетүү процесси менен тыгыз байланышта. Мисалы, үнсүздүк – адамдардын эрдин кымтып отуруусу, бош бөлмө, тынчтык, турмуш – ашканада идиш-аяк жуу, үй жумуштары, математика – сандар, формулалар, графиктер, ар кандай логикалык маселелер. [4;12]

Ошондой эле гештальтка «прототиптердин» жардамы менен чечмеленген концепттер да кирет. Мисалы, туунду терминдер, же болбосо чымчык, идиш-аяк, гүл сыяктуу жалпыланган бирдиктер. Стимулдук-ассоциативдик эксперименттердин жыйынтыгында конкреттүү элестерди ала алабыз. Мисалы, гүл – *кызгалдак, байчечекей*, кийим – *көйнөк, чепкен*, жаныбар – *уй, жылкы*, чымчык – *көгүчкөн, булбул* ж.б. Ал эми типтүү гештальттарга *аракет, сүйүү, тагдыр* сыяктуу концепттердин тобу кирет. Гештальтка айрым учурда элестер, фреймдер, сценарийлер дагы тиешелүү болуусу толук мүмкүн.

Калейдоскопиялык концепттер – бул абстракттуу түшүнүктөрдүн концепциясы. Концепттин мындай түрүндө менталдык образдын туруктуулугу сакталбайт. Мисалы, «сулуулук» сөзүн укканда ар ким өзүнүн аң-сезиминдеги сулуулукту элестетүүсү болуу мүмкүн.

А.П.Бабушкин тарабынан иштелип чыккан жана И.А.Стернин, З.Д.Попова тарабынан толукталган концепттин түрлөрүнүн классификациясы биздин аң-сезимибизде жашаган лингвимаданиятта концепттик статуска ээ болбогон эң жөнөкөй концепттерден тартып өзгөчө татаал, абстракттуу феномендерге чейинки концепттерди түшүнүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Бирок алардын классификациясында берилген айрым түрлөрүн (схема, фрейм, сценарий) концепттин түрү катары эмес, анын техникалык сүрөттөлүшү деп атоо туура болот.

Концепттер тилде аткарган кызматына карай лексикалык жана грамматикалык түрлөргү ажырайт. Айрым концепттер тилдин грамматикалык системасынан көз каранды деген ойду түшүндүргөн көз караштар бар. «Лексикалык жол менен берилген концепттердин сөлөкөтүн грамматикалык категория иргеп, талдоодон өткөрөт» [5;93].

Концепт анын ээлерине карай улуттук, топтук жана индивидуалдык болуп бөлүнөт [3;282] жана да окумуштуулар жалпы адам баласына тиешелүү болгон концепттер (цивилизациялык, бүткүл дүйнөлүк) бар экендигин да моюнга алышат. Мындай концепттер адам баласынын күнүмдүк жашоо-турмушунан алынат. Мисалы: өйдө-ылдый, убакыт-мейкиндик, аял-эркек, жогорку-төмөнкү, салттык-жаны, кыймыл-аракет-тынчтык ж.б.

Топтук же болбосо коллективдик концепттерге салыштырмалуу индивидуалдык концепттер өздөрүнүн оригиналдуулугу жана да көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Анткени алар күтүүсүз ассоциацияларды баалуулуктарды камтыйт. Буга мисал катары айрым бир жазучулардын, акындардын керек болсо окумуштуулардын концептосферасын карасак болот. Мындай өзгөчөлүктөр жеке адамдардын турмуштук тажрыйбасы коллектив же жалпы коом үчүн туунду катары эсептелгени менен түшүндүрүлөт. [2;20]

Улуттук тилдеги концептосферанын байлыгы ал улуттун маданиятынын, адабиятынын, элдик оозеки чыгармачылыгынын, көркөм сүрөт өнөрүнүн, дининин байлыгы

менен аныкталат да, «тил жөн гана пикир алышуунун куралы эмес, маданияттын да ченеми» экендигин түшүндүрөт. [3;282]

Жогоруда аталган концепттин түрлөрүнөн сырткары да анын бир тиби катары эсептелген түрү бул – лакуна. Лакуна – адам баласынын жеке аң-сезимине жат болгон концепттер. Лакуна эки түрдө кездешет – тилдеги лакуна жана тилдер аралык лакуна. Тилдеги лакуна бир эле тилдин ичинде лексикалык парадигмада семантикалык жакындыгы бар сөздүн жок болуусу. Мисалы, кыргыз тилинде «жаш жубайлар» деген сөз айкашы бар да, улгайган жубайларды сүрөттөө үчүн атайын лексикалык бирдик жок, орус тилинде ооз эки түрдө берилген негативдик тематикадагы пикир алышууну сүрөттөө үчүн «сплетни, слухи» деген лексикалык бирдиктер колдонулса, позитивдүү тематикадагы концепт үчүн атайын тил каражаты жок. Иштеген иш үчүн алдын-ала алынган акча «аванс» деп аталса, өз убагынан кечиктирилген эмгек акыны эмне деп атайбыз?! Ал эми тилдер аралык лакуна лексикалык бирдиктер бир тилде болуп, бирок экинчи тилде эквиваленттүү түрдө кездешпеген учурлар. Мисалы, түрк тилинде «yakamoz» сөзү түнкүсүн суунун бетине чагылышкан Айды түшүндүрсө, бул көрүнүштү атоо үчүн кыргыз, орус ж.б. тилдерде сүрөттөө ыкмасы колдонулат. Биз күнүмдүк жашообузда тынымсыз кезиктирип жүргөн орус тилиндеги «будильник» деген сөзгө эквиваленттүү кыргыз тилинде лексикалык бирдик жок. Орус тилиндеги «сутка» сөзүнө дал келе турган кыргыз жана англис тилинде сөздөрдүн жетишсиздиги да байкалып турат. Же болбосо англис тилиндеги жума күнү кечки убакыттан жекшемби күнүнүн кечине чейинки убакытты камтыган «weekend» түшүнүгүн орус же кыргыз тилинде бир сөз менен атай албайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. А.П.Бабушкин, «Типы концептов в лексико-фразеологических семантике языка, их личностная и национальная специфика», диссертация, ф.и.д., Воронеж, 1997
2. Г.Г.Слышкин, «Дискурс и концепт», Волгоград, 2000
3. Д.С.Лихачев, «Концептосфера русского языка», Москва, 1997
4. Е.М.Бибчук, «Образный компонент в лексическом значении русского существительного», Воронеж, 1991
5. Е.С.Кубрякова, «Краткий словарь когнитивных терминов», Москва, 1996
6. Л.О.Чернейко «Гештальтная структура абстрактного имени», Москва, 1995
7. Н.И.Кондаков, «Логический словарь – справочник», Москва, 1975

Рецензент: фил. и. к., доц. Абдыкаимова О.С.

УДК 811

Жумадилова Н.С.

И.Арабаев атындагы КМУнин “Филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу”
кафедрасынын улук окутуучусу

НАКЫЛ СӨЗДӨР ЖАНА АЛАРДЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Бул макалада кыргыз тилиндеги накыл сөздөр, макалдардын пайда болушу, алардын түрк элдеринин накыл кептери, макал-лакаптары менен болгон окшоштуктары, алардын изилдениши, окутуу-тарбиялоодогу ролу тууралуу маселелерди иликтөөгө аракеттер